

Fremtidsværkstedet som metode til erkendelse og forandring

Metodologiske erfaringer med kritisk utopisk aktionsforskning

Janne Glerup & Jonas Egmose

Abstract

De senere år har vi set en stigende opmærksomhed mod at fremme samspillet mellem videnskabelig viden og udviklingsprocesser i praksis. Anvendelsesorienteringen er på mange måder positiv, men stiller samtidig fornyede krav til forskningsmiljøerne om at forankre praksissamarbejder videnskabeligt. Med dette mål for øje, introducerer artiklen i et metodologisk perspektiv til fremtidsværkstedet og dets potentialer til at skabe ny forandringsorienteret viden på tværs af praksiserfaringer og videnskabeligt forankrede kvalitetskriterier. Forholdet mellem teoretisk inspiration og metodisk tilgang udfoldes i en tematisk diskussion af, hvordan værkstedets ambitioner om at fremme demokratisk deltagelse, frirum til eksperimentel nytænkning og tættere samspil mellem vidensformer, kan udmøntes på måder, hvor både praksis og den kvalitative forskning stimuleres og udvikles i et forandringsspektiv.

Keywords: Kritisk utopisk aktionsforskning, fremtidsværksted, demokratisk deltagelse, eksperimentelle frirum, forandringsprocesser

Artiklens baggrund og formål

Forskningstilgange, hvor mødestedet mellem praksiserfaringer og skabelse af videnskabelig viden sættes i forgrunden, er udbredte indenfor den kvalitative forskning, ikke mindst i arbejdslivsforskningen, hvor der ofte gøres brug af involverende og intervenserende metoder i forsknings- og udviklingsprojekter. Praksisorienteringen spiller godt sammen med det forhold, at der i stigende grad efterspørges metoder, som på innovative måder bringer forskningens indsigter i tættere samspil med oplevede udfordringer i forskellige

dele af samfundet. Det gælder f.eks. indenfor velfærdsstatens udvikling, hvor rekrutterings- og fastholdelsesproblemer kalder på nytænkning, der forener ekspertviden med fagnære praksiserfaringer og fremmer et mere bæredygtigt arbejdsliv. Det gælder eksempelvis også indenfor den grønne omstilling, hvor lederes og medarbejderes lokale brancheerfaring i samspil med nyeste forskningsbaserede ekspertviden kan bidrage til omstillingsprocesser i praksis. Tilsvarende ser vi indenfor forskningen et udstrakt engagement i at udvikle ny viden i tæt samspil med

praksis, hvilket også bidrager til at synliggøre forskningens samfundsmæssige værdi. Der er således både fra politisk hold, i erhvervslivet og inden for forskningen selv øget interesse for tættere samarbejder mellem forskere og praktikere. Udviklingen er på mange måder positiv, men rummer også en række udfordringer. Det gælder grundlæggende i relation til sikring af forskningens uafhængighed og integritet, som igen stiller skærpede krav til forskningsmiljøerne om at tydeliggøre den videnskabelige forankring af praksisorienterede tilgange.

Artiklens formål er at udfolde, hvordan fremtidsværkstedet, i kraft af dets særlige metodologi og praktiske indretning, er videnskabeligt forankret og derved egner sig til udvikling af praksisnær og forandringsorienteret videnskabelig viden. Fremstillingen er bygget op således, at der indledes med en kort introduktion til fremtidsværkstedets baggrund, grundlæggende intention og videnskabsteoretiske forankring indenfor den kritisk utopiske aktionsforskningstradition. Dernæst gennemgår vi, hvordan den videnskabelige forankring af metoden afspejler sig i værkstedets praktiske indretning i relation til tre særlige metodologiske kendetegn¹. Efterfølgende beskrives det, hvordan metodens udbytte kan indgå i videnskabeligt analysearbejde før afsluttende refleksioner over fremtidsværkstedet som samtidsrelevant forskningsmetode.

Fremtidsværkstedets grundidé

Den kvalitative forskning kendetegnes ved en mangfoldighed af empiriske metoder, som egner sig til praksisnære undersøgelser, hvoraf mange omfatter aktiv inddragelse af aktører fra praksis som led i udvikling af ny viden. I nogle tilfælde er metodevalg forankret i forskningsspørgsmål af primært beskrivende tilsnit, i andre forbinder forskningsspørgsmål og metodevalg sig stærkere til oplevede foran-

drings- og udviklingsbehov i praksis eller til særlige videnskabelige erkendelsesinteresser. Metoderne har rod i forskellige ontologiske og epistemologiske traditioner, der sætter retning for erkendelsesarbejdet og er med til at definere karakteren af den forskel, forskningen kan gøre. I denne artikel beskæftiger vi os med én metode, fremtidsværkstedet, som det tænkes og udføres inden for den kritisk utopiske aktionsforskning som metodologi (Egmoose et al., 2020; Nielsen & Nielsen, 2016; Jungk & Müllert, 1984).

Fremtidsværkstedets mål er at sætte en ramme for udvikling af utopier og erfaringsbaserede forestillinger om, hvordan vi ønsker at leve og indrette os og igangsætte initiativer, som trækker i denne retning. Det konkrete omdrejningspunkt for værkstedet er tre faser: *kritik*, *utopi* og *virkeliggørelse*. Kort skitseret rettes fokus i kritikfasen mod at få italesat deltageres kritik af alle tænkelige forhold inden for det emne, som er tema for værkstedet. Deltagerne gennemfører en brainstorm, tematiserer og prioriterer problemstillingerne. Herefter følger utopifasen, hvor fokus rettes mod at kalde ønsker og forestillinger om absolut ideelle forhold inden for temaet frem. Efter tematisering og prioritering af de vigtigste utopier følger virkeliggørelsesfasen, hvor deltagerne arbejder handlingsorienteret med planer for at virkeliggøre dimensioner i utopierne, som ligger indenfor rækkevidde. Realiseringsplaner kvalificeres i fællesskab, og ved værkstedets afslutning aftales det videre forløb for arbejdet med konkrete handleplaner.

Fremtidsværkstedet er i sin oprindelige form udviklet af fremtidsforskeren Robert Jungk og blev præsenteret i 1981 (Jungk & Müllert, 1984). I første omgang var målet ikke at udvikle en forskningsmetode, men derimod en praksisrettet metode til styrkelse af civilsamfundets deltagelse i samfundsdemokratiet. Bagtæppet herfor var to på hinanden hurtigt følgende verdenskrige og de

forskrækkende erfaringer af, at veletablerede demokratier tilsyneladende hurtigt kan erstattes af totalitære regimer med forfærdelige konsekvenser og millioner af tabte menneskeliv til følge. I lyset af denne historiske erfaring udviklede Jungk fremtidsværkstedet med en ambition om at styrke mennesker i at udvikle sig som myndige, selvstændigt tænkende væsener med motivation for og kompetence til at være demokratisk forpligtede medskabere af egen og samfundets fremtid. Forenklet kan man sige, at fremtidsværkstedet adresserer det grundlæggende spørgsmål: *Hvordan ønsker vi at leve?* Det er ikke et tema, der formuleres eksplicit, men det er værkstedets grundorientering at arbejde med, hvordan vi som mennesker egentlig ønsker at leve og indrette os, i relation til det emne som værkstedets deltagere mødes om. Fremtidsværkstedet blev i 1980'erne bragt til Danmark og ind i forskningen. Drivkræfterne bag lanceringen var især aktionsforskerne Kurt Aagaard Nielsen og Birger Steen Nielsen, som ved Roskilde Universitet i de følgende årtier udviklede den gren indenfor aktionsforskningen, som benævnes *Kritisk utopisk aktionsforskning*. Praktisk udvikling og teoretisk kvalificering af fremtidsværkstedet fandt sted med inspiration fra kritisk teori, aktionsforskning, social læringsteori og psykoanalytisk inspireret kritisk socialpsykologi (Nielsen & Nielsen, 2006b, 2016).

Tilgangens videnskabsteoretiske grundlag udspringer af kritisk teori og kan føres tilbage til diskussioner om videnskabens rolle i samfundet, som i kritiske kredse blev ført i første halvdel af det tyvende århundrede (Nielsen 2004). Markante stemmer var her Adorno og Horkheimer, som pegede på, at positivistisk renselse af forskningen for værdiorienteringer kan føre til tab af kritisk refleksion over, hvad forskningen intenderer eller uintenderer bidrage til (Horkheimer, 1937). Implikationerne af forestillingen om videnskabernes neutralitet og dertilhøren-

de objektivitetsidealer er siden blevet diskuteret i mangfoldige videnskabsteoretiske sammenhænge, herunder med forskellige bud på i hvilken grad videnskabelige miljøer bør påtage sig et medansvar for, hvordan forskningen påvirker diskussions- og beslutningsprocesser i samfundsudviklingen. Ligeledes diskuteres objektivitetsidealet i lyset af, hvorvidt det risikerer at spænde ben for demokratisk debat, hvis det fører til, at politiske mål og midler fremføres med henvisning til, at de har rod i forskningens produktion af objektive og evidensbaserede svar og derfor ikke kan gøres til genstand for politisk drøftelse. En sådan afpolitisering risikerer at bane vej for en autoritær eller teknokratisk udvikling, og det er som modsvar hertil, at kritisk utopisk aktionsforskning retter fokus mod forskningens medansvar for demokratisk samfundsudvikling (Egmoose et al., 2020). Denne overordnede normative fordring slår også igennem metodologisk som en orientering mod at demokratisere den måde, forskningen bedrives på. Ved at skabe en inkluderende, demokratisk kultur i selve aktionsforskningsprocessen åbnes der for, at deltagerne kan opnå en subjekt-status og begynde at tage ansvar for deres eget liv – som et modstykke til metoder hvor mennesker objektiveres, og hvor deres deltagelse i skabelsen af ny viden instrumentaliseres med henblik på forskningsmæssige eller praktiske formål. I kritisk utopisk aktionsforskning er målet at skabe viden på måder, som ikke producerer fremmedgørelse og polariserer hverdagslig erfaringsdannelse overfor ekspertviden, men derimod gør samarbejdet mellem forskning og praksis til omdrejningspunkt for erkendelses- og forandringsprocesser.

Metodisk inspiration hertil findes i den klassiske aktionsforskning, ikke mindst arven fra Kurt Lewin, der i lyset af erfaringerne fra verdenskrigene var optaget af, hvordan mål om demokratisk samfundsudvikling forpligter forskningen (Lewin, 1948). Lewins arbej-

de tilføjer et stærkere handleperspektiv, end man finder i den tidlige kritisk teori og har siden inspireret en lang række aktionsforskningsprojekter (for nærmere uddybning se f.eks. Nielsen & Nielsen, 2006b; Hansen et al., 2016; Gleerup & Nielsen, 2021). Den kritisk utopiske aktionsforskning binder inspiration fra kritisk teori og klassisk aktionsforskning sammen gennem tilførsel af nyere læringsteoretiske bidrag fra blandt andre den pædagogiske filosof Paulo Freire (Freire, 1982) og fra kritisk socialpsykologisk arbejdslivsforskning, især repræsenteret ved Adorno-eleven Regina Becker-Schmidt. Særligt har Becker-Schmidt udviklet en sammentænkning af kritisk teori og psykoanalyse til en teori om social læring, bl.a. centreret omkring begrebet "ambivalens-tolerance", som er blevet frugtbargjort i forhold til kritisk utopisk aktionsforskning (Nielsen & Nielsen, 2006a; Becker-Schmidt, 1982). Også den amerikanske sociolog C. W. Mills har spillet en rolle til en begrebslig kvalificering af den særlige opfordringsstruktur, som gennemsyrrer fremtidsværkstedet og dets orientering mod at stimulere social fantasi (Mills, 2002). Erfaringsbegrebet er inspireret af den tyske kritiske teoretiker Oskar Negt og bruges i aktionsforskningen som en bred hverdagsligt orienteret forståelse af erfaringsdannelsen, der åbner for at arbejde med erfaringer i et dannelses- og handleperspektiv (Negt, 1994).

Med afsæt i bidrag fra de anførte inspirationskilder forfølger fremtidsværkstedet således sammensatte mål om på én gang at være arena for kollektive læreprocesser, et praksisnært forandringsværktøj og en metode til at skabe videnskabelig viden. Netop bestræbelsen på at integrere forskning og forandring i læring på tværs gør fremtidsværkstedet metodologisk unikt og velegnet i en samtid, hvor alvorlige klimatiske og sociale bæredygtighedskriser truer og kalder på radikal og alsidig nytænkning i de måder, vi lever, arbejder, producerer og forbruger

på. Forandring af de samfundsstrukturelle rammer og sociale, kulturelle praksisser i den skala kriserne tilsiger, udfordrer også de grundlæggende måder, vi inden for forskningen studerer og interagerer med verden på. Ikke mindst arbejdslivet udgør her et centralt omdrejningspunkt for udforskning af problemstillinger og løsningsmuligheder på nye måder.

Særlige metodologiske karakteristika

Fremtidsværkstedets praktiske indretning har rod i metodologiske erkendelsesantagelser, som vi med en samlebetegnelse kan sige, definerer en særlig *opfordringsstruktur* i værkstedet og som adskiller tilgangen fra mere traditionelle kvalitative forskningsmetoder. I det følgende vil vi særligt udfolde tre centrale dimensioner i fremtidsværkstedets metodologiske praksis som opfordringsstruktur: *den stærke orientering mod demokratisk deltagelse, tilrettelæggelse af værkstedsarbejdet som et eksperimentelt frirum og målsætningen om at understøtte og udvikle samspil mellem vidensformer.*

Demokratisk deltagelse

Som allerede foregrebet i indledningen er fremme af demokratiske deltagelsesbetingelser en helt afgørende målsætning i aktionsforskningen. Det udmønter sig både gennem mål om sikring af alsidig repræsentation, direkte indflydelse via værkstedsarbejdet og mere indirekte gennem et partcipatorisk forskningsdesign, i hvilket aktører i praksis får stemme i og indflydelse på den akademiske vidensudvikling. Det handler i samspillet med praksis således ikke blot om at lære *fra* den, men også lære *med* den (Bradbury, 2015). Det første sted, demokratibestrebelsen melder sig, er ved bestemmelse af formålet med samarbejdet og de aktiviteter, der planlæg-

ges. Praktikere og forskere samarbejder om identifikation af fælles erkendelsesinteresser, og den horisontale orientering tager afsæt i fælles bearbejdning af forskelligartede, men ligeværdige bidrag. Formålet er ikke at udvise de særlige egenskaber, som kendetegner praktiske hhv. videnskabelige vidensformer, men derimod at få deres forskellige kvaliteter fuldt i spil. Denne orientering fører selvsagt ikke til, at det i samfundet allestedsnærværende magthierarki mellem vidensformer udjævnes, men fremmer dog opmærksomheden på værdien af, at deltagere repræsenterer forskelligartet viden, som må bringes konstruktivt sammen fra start. Som led i bestræbelsen på at fremme den praktiske erfarings rolle insisterer værkstedsformen på at skabe et rum, hvor der bliver plads til at undersøge, hvilke former for problemidentifikation og løsningsforslag der toner frem, når der eksklusivt tages afsæt i deltagerne egne erfaringer og forandringsønsker. Den særlige metodologiske opmærksomhed mod at skabe praksisnær, erfaringsbaseret viden og udvikling har rod i, at vi som forskere gennem årene har set talrige eksempler på, at forandringstiltag initieres og gennemføres på måder, hvor berørte grupper oplever ringe vilkår for at gøre deres erfaringer og faglighed gældende som indflydelse i diskussions- og beslutningsprocesser (Egmose, 2015; Glerup, 2015). Forandringsprocesser indeholder typisk forskellige former for høring eller anden let involvering af berørte grupper, men indflydelsen har sjældent karakter af medbestemmelse og er typisk afgrænset til det udførende plan, mens de grundlæggende mål, eller forudsætninger bag disse, ikke kan tematiseres. Indflydelsen reduceres dermed til spørgsmål om "hvordan", mens spørgsmål om "hvad" og "hvorfor" forbliver uden for indflydelsesfæren. En sådan afgrænsning af indflydelsesrummet kan lede til ambivalente inddragelseserfaringer, for så vidt de involverede oplever, at deres engagement spændes

for en forandring, de ikke selv har været med til at identificere behovet for, eller ikke kan øve reel indflydelse på, men alligevel – qua involveringen – ender med at blive medansvarliggjort for. Oplevelser af denne art risikerer at producere afmagt eller modvilje overfor involvering og skepsis overfor demokratiets potentialer. Med et kritisk utopisk perspektiv på sådanne effekter spidsformuleres spørgsmålet om, hvorvidt indflydelsen alene er et *middel*, eller også er et *mål* i sig selv (Glerup, 2010). I aktionsforskningens værkstedsarbejde kan mål og middel ikke skilles ad, da demokratiske processer altid er et mål i sig selv. I det følgende vil vi gennem beskrivelse af fremtidsværkstedet i praksis tydeliggøre, hvordan denne metodologiske orientering operationaliseres i konkrete metodegreb.

Bestemmelse af værkstedets tema

Fremtidsværkstedet er ofte led i et bredere projektsamarbejde mellem forskere og praksis, hvor overordnet formål og konkret indhold forhandles og bestemmes som et "fælles tredje" mellem forskere og praktikere (Tofteng & Husted, 2006). Forskeren har med andre ord ikke en privilegeret ret til egenrådigt at definere samarbejdets formål og indhold, og bestemmelse af fremtidsværkstedets tema må i forlængelse heraf forbinde sig til oplevede behov i praksis. Et tænkt – men realistisk – eksempel på et tema for et værksted kunne være "Arbejds miljøet efter sammenlægning af afdelinger" på en arbejdsplads. Baggrunden kunne være, at en virksomhed for nyligt har gennemført en omstrukturering, som indebærer sammenlægning af afdelinger, der har givet anledning til nye problemstillinger på arbejdspladsen, som deltagerne ønsker at adressere. I fremtidsværkstedet er deltagerkredsen dagsordenssættende, og under den konkrete afvikling af værkstedet indgår forskeren i en primært faciliterende rolle, mens deltagerne – med afsæt i deres erfa-

ring – er aktive i at forstå og analysere denne som social læreproces. Det konkrete tema for værkstedet må således udvikles og afstemmes på tværs af forskere og deltagere, forankret i den konkrete praksissammenhæng. Værkstedsstemaet formuleres så konkret, afgrænset og hverdagslivsnært som muligt og i et sprog, deltagerne kan genkende sig selv i. Deltagerne må på en gang have konkret fælles erfaring med den problemstilling, der sættes under behandling, motivation til at arbejde med temaet og tillid til, at værkstedet kan åbne for direkte handlemuligheder eller mulighed for at øve indflydelse i relation til bevægelse af problemstillingerne. Sidstnævnte betyder ikke, at deltagerne skal have formel beslutningskompetence, men reel indflydelsesmulighed.

Deltagerkreds og deltagelsesbetingelser

Forud for værkstedets afholdelse består et vigtigt arbejde i at identificere den relevante deltagerkreds i forhold til det emne, som værkstedet skal behandle. I deltagerkredsens sammensætning skal der tages højde for, at der i en eksperimenterende værkstedsform som denne, skal være plads til spontane positive og negative ytringer, samt at drøftelser kan udspille sig i et trygt og fortroligt rum. Samtidig er deltagerkredsens afgrænsning definerende for værkstedets erfarings- og forandringshorisont, og det skal afklares, hvordan opfølgning på værkstedets resultater i efterfølgende faser kan involvere en bredere skare af interessenter. Magthierarkier er en uomgængelig præmis i mellemmenneskelige relationer og til trods for, at fremtidsværkstedet i sit design er orienteret mod at etablere et ligeværdigt demokratisk udviklingsrum, er det ikke magtfrit, og man vil aldrig kunne sætte ulige deltagelsesbetingelser helt i parentes. Man kan dog i sammensætning af deltagerkredsen søge at tage højde for forholdet, eksempelvis ved at balancere re-

præsentation af forskellige faggrupper, så faren for marginalisering af mindre stærke grupper eller erfaringer minimeres. Desuden vil man typisk undgå, at ledere og medarbejdere deltager i samme værksted, men i stedet oplagt samarbejder om resultater i opfølgende processer. Orienteringen mod alsidig repræsentation i relevante kontekster tjener ikke kun normative mål om ligeværdige deltagelsesbetingelser. Også den forskningsmæssige erkendelse kvalificeres, når deltagerkredsen repræsenterer en bred vifte af erfaringer og ideer, som frit kan komme til udtryk.

Planlægning og indretning af værkstedet

I forberedelsen skal det overvejes, hvordan man sætter den bedste praktiske ramme om værkstedsarbejdet. Spørgsmål omhandler: Hvor skal værkstedet afholdes, hvad signalerer stedet overfor deltagerne? Hvor meget tid kan afsættes til værkstedet? Et værksted kan vare fra 5-6 timer til to dage. Jo længere tid, des mere dybde, grundighed og færdighed kan værkstedet levere. Et værksted består ideelt af mellem 15 og 25 deltagere, som alle skal give tilsagn til værkstedsarbejde under den udmeldte overskrift. Derudover skal de ikke forberede sig på forhånd. Før værkstedet begynder, indrettes lokalet ved, at der ophænges en stor vægavis (typisk 2x5 meter), som udgør værkstedets centrum. Stole placeres i en stor halvcirkel rundt om vægavisen, så alle kan se hinanden. Desuden behøves lokaler eller arealer til gruppearbejde. Værksteds tema danner overskrift på vægavisen, ligesom værkstedsfasernes metoderegler skrives op. Deltagerne introduceres til værkstedets formål og tema og præsenterer sig for hinanden. Indledningsvist er det vigtigt at beskrive forskernes rolle som facilitatorer, der står for afvikling af dagens program og ellers alene virker som fødselshjælper for og vidner til deltagernes arbejde. Facilitatorerne gennemgår og begrundet kort de særlige

metoderegler, som strukturerer processen i værkstedets faser.

De ovenfor beskrevne indledende aktiviteter kan måske forekomme som lavpraktiske banaliteter. Når de beskrives, er det for at illustrere, hvordan kvaliteten i demokratiske deltagelsesprocesser ikke blot handler om at realisere de formelle repræsentations- og indflydelsesprocedurer, som værkstedet foreskriver. Det handler i høj grad også om, hvordan *opfordringsstrukturen* etableres og praktiseres i sine mangfoldige dimensioner. Opmærksomhed skal rettes mod, om valg af sted og rumlig indretning er inkluderende, understøtter ligeværdig deltagelse og en omsorgsfuld gruppedynamik. Særligt i et eksperimentelt værksted, hvor deltagerne inviteres til at komme med uforbeholden kritik og utopiske udkast, påhviler der facilitator et ansvar for at skabe en tryk ramme. Klar rollefordeling og afstemte forventninger er forudsætningen for et kreativt og produktivt værkstedsarbejde. Der er således tale om en lang række forhold, som tilsammen får betydning for både processen og de resultater, som både praksis og forskningen har brug for.

Eksperimentelle frirum

Fremtidsværkstedet er metodisk tilrettelagt således, at deltagerne i de første to faser inviteres til at ignorere hverdagens handletvang, kritisere uden forbehold og slippe fantasien løs uden tanke på realismen. Det er store krav at stille til deltagerne, og for mange er det en uvant øvelse at søge ind i egne erfaringer og forandringsønsker og sætte disse i forgrunden for forandringsarbejde i samarbejde med andre. For at åbne hertil må værkstedet etablere "beskyttede eksperimentelle frirum" præget af en opfordringsstruktur, som giver deltagerne mod på at engagere sig (Bladt & Nielsen, 2013). I virkeliggørelsesfasen rettes fokus mod konkrete handleperspektiver på

virkelighedens pragmatiske præmisser, men på måder hvor deltagernes utopiske udkast danner horisont og kompas for de forandrings tiltag, gruppen beslutter der skal arbejdes videre med. Nedenfor gennemgår vi de tre faser til illustration af, hvordan de i deres indretning søger at indfri metodologiske mål om frirum, hvor det eksperimentelle får plads i kraft af beskyttede rammer og på måder, som kan lede til praktisk forandring.

Kritikfasen

Kritikfasen har til formål at afdække alt det, som er problematisk inden for værkstedets overordnede tema. I det tænkte eksempel ville det være problemer i arbejdsmiljøet, som deltagerne oplever efter en sammenlægning af afdelinger. Metoderegler præsenteres og lyder i kritikfasen: *Vi er konsekvent negative; vi formulerer os i korthed; vi kommenterer ikke hinandens bidrag*. Herefter igangsættes en brainstorm, hvor deltagerne byder ind med stikord, som beskriver oplevede problemer. Facilitatorerne skriver stikord på vægavisen, efterhånden som de fremkommer og tager lige godt mod alle stikord. De redigeres eller fortolkes ikke, og facilitator opmuntrer løbende til, at alle tænkelige kritiske erfaringer og synspunkter kommer frem – både de, der ligger i forlængelse af andres, og de, der indebærer helt andre perspektiver. Ved uenigheder og optræk til diskussion bremser facilitator dette og inviterer i stedet til, at stikord med eventuelt modsatrettet indhold føjes til vægavisen. F.eks. kan indspillet: *"Arbejdsmiljøet presses af, at man skal arbejde på tværs"* blive efterfulgt af: *"Dårlige vilkår for nødvendigt tværfagligt samarbejde"*. I løbet af en times tid udfyldes vægavisen gradvist med en mangfoldighed af stikord. Der kan benyttes tusser i forskellige farver, så udsagn visuelt kan skelnes fra hinanden, men der tematiseres ikke analytisk eller ved oplistning af bestemte emner på bestemte områder

af vægavisen. Oftest vil stikord starte i det meget konkrete, mens mere kondenserede stikord gradvist føjes til, hvorved der i kraft af selve stikordsarbejdet foregår en form for begyndende uformelt erfaringsbaseret analysearbejde blandt deltagerne. F.eks. kan der i starten blive skrevet *"Kaos om pladser på kontorerne"* og *"Sekretærer sidder helt forkerte steder"*, som senere følges op af *"Kontorindretning understøtter ikke formålet med sammenlægning af afdelingerne"*. Metodologisk er det en væsentlig pointe, at facilitator ikke kender den erfaringsbaggrund, der ligger til grund for de enkelte stikord. Stikordene på vægavisen er så at sige sproglige koder i egen ret, der dækker over forskellige erfaringsdannelser blandt deltagerne. Derfor skal facilitator også afholde sig fra at syntetisere eller fortolke stikord undervejs. Tematisering og analyse skal foretages af deltagerne selv, dog først efter at brainstormen er forbi. Når behovet for at tilføje nye stikord synes udtømt, afsluttes brainstormen, og deltagerne kan nu stemme på op til tre af de kritikker, som ifølge dem beskriver de allerstørste eller mest presserende problemer. Alle rejser sig og stemmer ved at sætte en streg ud fra de valgte stikordsudsagn. Efter stemmeafgivningen markerer facilitator med tal, hvor mange stemmer hver stikord har fået. Herefter afholdes en lille pause, i hvilken facilitatorer forsøger at danne sig praktisk overblik over resultatet og de mulige temaer, som kan dannes ved at gruppere stikord under fælles overskrift. Efter pausen skrives de stikord, der har fået flest stemmer op på endnu en vægavis i prioriteret rækkefølge efter stemmetal. Undervejs afsøger facilitatorer i samspil med deltagerne, om det er relevant at gruppere stikord under en fælles overskrift, eller om et stikord udgør sit eget tema. Et stikord kan godt placeres under flere temaer, da deltagerne kan have forskellige meningsstilskrivninger: Kriteriet er, hvor det forekommer meningsfyldt at placere. Således fortsættes til alle stikord,

der har fået en stemme, er placeret. Disse temaer udgør nu kritiktemaerne og kunne i det tænkte eksempel omfatte overskrifter som: *"Problemer med lokalefordeling"*, *"Uklar ledelsesstruktur i ny enhed"*, *"Splittelse mellem faggrupper"* eller *"Slåskampe om afdelingens kerneopgave"*. Til bearbejdning af kritiktemaerne fordeler deltagerne sig i grupper ud fra, hvilken kritik der betyder mest for dem. Grupperne får til opgave at forberede en ordløs visualisering (f.eks. i form af en mimet scene), der illustrerer kritikken. Visualiseringerne vises for de øvrige deltagere. Kravet om ordløs visualisering kan møde modstand fra deltagere, som ikke umiddelbart kan se for sig, hvordan kritikken kan udtrykkes nonverbalt. Det lykkes imidlertid altid, og formålet med metodegrebet er, at man bliver tvunget til både at udtrykke og sansе kritik på andre måder end vanligt, når man forhindres i at formulere sig, men må ty til andre udtryksformer som f.eks. kropssprog. På den måde åbnes der også for, at følelser kan føjes til, idet eksempelvis et vredt eller sorgfuldt ansigtsudtryk ofte fortæller mere om kritikens kerne, end mere rationelle beskrivelser kan. Præsentation af kritikbillederne følges op af drøftelser i plenum ud fra spørgsmålet: *Hvad så vi her?* De øvrige deltagere kommer med bud, og gruppen får afsluttende selv lov til at forklare, hvad de ønskede at vise. Før kritikfasen afsluttes, understreger facilitator, at alt, hvad der er blevet skrevet op på vægviser og eventuelle plancher i gruppearbejdet, vil blive dokumenteret i en værkstedsprotokol, som efterfølgende gives til deltagerne.

Kritikfasen, herunder massiviteten i negative erfaringer som kommer op til overfladen gennem øvelsen, kan blandt deltagerne opleves som en hård erkendelsesproces. Nogle kan føle sig overvældede og mismodige over de mange problematiske forhold, som tilsyneladende eksisterer i arbejdsfællesskaberne og som ved opstilling på vægavisen bliver meget eksplicitte. Det er derfor hensigtsmæssigt

at indlægge en pause i programmet her, så indtryk kan fordøjes i mere uformelle snakke. Facilitator kan opmuntre deltagerne ved at pege på, at de kommende faser vil skabe inspiration, mobilisere energi og give mod på det fælles ærinde i et mere opbyggeligt og handlingsrettet perspektiv.

Utopifasen

I utopifasen ser vi fuldstændigt bort fra eksisterende problemer. De efterlades så at sige i kritikfasen, døren lukkes og fokus rettes nu mod, hvad deltagerne virkelig godt kunne tænke sig, hvis *alt* var muligt. Hvad ville kendetegne det suveræne arbejdsmiljø efter sammenlægning af afdelinger – en hverdag hvor alt fungerer perfekt? Det vil ofte være nødvendigt at understrege overfor deltagerne, at de i denne fase ikke skal forsøge at levere problemløsning, som pragmatisk afbalancerer eventuelt modsatrettede ønsker og hensyn. Succeskriteriet er derimod, at deltagerne sætter parentes om hverdagens handletvang, slipper fantasien løs og dermed mærker efter, hvad de egentlig kunne ønske sig, hvis alt vitterligt var muligt. Det er indlysende, at mange radikale utopier ikke kan indfris, som de ønskes, men de er billeder på det ønskede, der kan tjene som pejlemærker for, hvor vi gerne vil bevæge os hen – også selv om det her og nu ikke er muligt at se hvordan. Med andre ord er udfordringen i utopifasen at se, hvad der dukker op, hvis vi giver plads til og rendyrker utopierne. Utopifasen indledes med en lille opvarmningsleg, som har til formål at anspore til frimodighed på en sjov og uformel måde. Brainstormen følger kritikfasens fremgangsmåde – blot har den første af metodereglerne nu fået omvendt fortegn: *Vi er konsekvent positive; vi fatter os i korthed; vi kommenterer ikke hinandens bidrag*. Herefter følger brainstormen af utopiske stikord. Formålet er ikke konsensus om det gode arbejdsmiljø, men en mangfoldig-

hed af utopiske billeder herpå. Facilitator må nogle gange minde deltagerne om, at fasen forudsætter, at realismen forlades. Som i kritikfasen kan det opleves, at deltagerne i starten er tilbageholdende. Måske frygter de at fremstå naive, hvis de kommer med ønsker, andre finder håbløst urealistiske. Måske har de aldrig tænkt igennem, hvordan et ønsket arbejdsliv kunne se ud. Derfor ser vi også typisk, at deltagere i starten byder ind med beskedne og hverdagsrealistiske forbedringsønsker: *"Godt, hvis vi husker at sætte alle på mailinglister forud for møder"*. Andre gange er deltagerne fra starten med på intentionen, ivrige og fulde af vilde ideer, og utopirummet kan ændre dynamik undervejs. Det er således en pædagogisk opgave at skabe både flow og tilstrækkelig psykologisk tryk i rummet, så vante (tanke)rammer, for hvad man kan være bekendt at ønske sig, sprænges. Det er en fordel at være to facilitatorer, så stikordsøvelsen kan følge det tempo, som ofte accelererer undervejs. Facilitator skal holde fast i metodereglerne og invitere eventuelt tøvende deltagere ind, så alle kommer til orde før gruppen, typisk efter en times tid, vurderer, at alle gode ideer og billeder på det ideelle arbejdsmiljø er kommet frem – eller i hvert fald at alt dét, man finder vigtigt, står på vægavisen. I utopifasen opstår der ofte en tiltagende begejstret stemning og energi – *tænk*, hvis det kunne være sådan! Nogle stikord vil måske være simple negationer af kritikord – fra *"dårlig kantine"* til *"fremragende kantine"* – men gradvist løses idegenerationen fra kritikrationalet, og der opstår mere kreative utopier i egen ret. Utopierne udspringer af erfaringer og drømme, som i hverdagen let fortrænges, fordi de forekommer nyttesløse at tænke igennem og blot vækker skuffelse, hvis man åbner sig for dem og lader dem konkretisere sig. Men i det beskyttede eksperimentelle frirum opstår konturer af ønskelige fremtider, som danner kompas for de broer mellem utopi og

virkelighed, som er omdrejningspunkt for arbejdet i virkeliggørelsesfasen. Brainstormøvelsen efterfølges af stemmeafgivning og tematisering. Deltagerne fordeler sig efter interesse i grupper, hvor utopierne uddybes og udvikles, så de bliver mere tydelige og konkrete. Utopien beskrives (eller tegnes) på plancher, og gruppen forbereder og præsenterer, som i kritikfasen, desuden et ordløst billede af utopien, som den ville se ud i en ideel fremtid. Utopibillederne bliver således sanselige konkretiseringer af utopierne. På baggrund af facilitators spørgende invitation – *hvad så vi her?* – drøftes utopierne i plenum.

Virkeliggørelsesfasen

I virkeliggørelsesfasen er der ingen fælles brainstorm på vægaviser. I stedet videreføres arbejdet i utopigrupperne, der med afsæt i utopifasen konkretiserer dimensioner, der kan arbejdes videre med ud fra følgende metoderegul: *Vi holder fast ved vores ønsker – hvordan kan vi begynde at gøre dem til virkelighed?* Virkeliggørelsesfasens formål er således at bygge bro mellem overordnede visionære ønsker og konkretisering af mulige første skridt gennem handleplaner. Når grupperne har arbejdet med praksisnær operationalisering, fremlægges handleplaner for øvrige deltagere, der indtager rollen som kærligt kritiske udfordrere (undertiden også benævnt: djævlens advokat). Formålet med denne sparring i plenum er at styrke realiserbarheden af de forandrings- eller udviklingstiltag, som handleplanerne omhandler. Tilbage i egne grupper får deltagerne mulighed for at tage gode råd til sig i kvalificering af planerne. Afslutningsvist aftaler den samlede deltagergruppe, hvordan der efter værkstedet kan arbejdes videre med ideerne og hvem der i givet fald skal gøre det. Efter værkstedet er det facilitatorernes opgave at sørge for, at stikord fra vægaviser og plancher samles i en uredigeret værkstedsprotokol.

Sammenfatning af de metodologiske greb

Som vi har søgt at konkretisere, sigter værkstedets opfordringsstruktur til, at deltagerne erfaringer og forandringsønsker kommer aktivt i spil på forskellige måder. I kritikfasen særligt som problemidentifikation, mens fremkaldelse af social fantasi danner innovativt erkendelsesmæssigt råstof i utopifasen. I virkeliggørelsesfasen forfølges dimensioner af utopiske udkast i virkelighedsnære handleperspektiver.

Vi afslutter værkstedsgennemgangen med en metodologisk opsamling på, hvordan målsætningen om at skabe *beskyttede eksperimentelle frirum* udmøntes i fremtidsværkstedet.

Det *kritiske* aspekt bidrager til at eksponere og konkretisere oplevede problemer med en sådan kraft, at deltagerne undertiden selv bliver overraskede, men samtidig også mere bevidste om alvoren heri. Gennem tematiseret kollektiv bearbejdning af ellers løsrevne negative erfaringskomponenter bliver det muligt at se på udfordringerne som et fælles anliggende og på måder, som kan mindske den individualiserede afmagt, deltagerne ofte er henvist til i hverdagen. Øvelsen tjener derved emancipatoriske erkendelsesformål, idet bearbejdningen giver overblik og gennem den sociale læreproces skaber en refleksiv afstand til det umiddelbare oplevelsesniveau. Erkendelsesarbejdet styrker derved deltagerne som myndige subjekter, der ved fælles hjælp kan se sig i stand til at handle på andre måder end hidtil.

Det *eksperimentelle* element trækker også på emancipatoriske erkendelsesantagelser og understøttes af metodereglen om, at vi i kritik- og utopifaserne skal være hhv. "konsekvent negative" og "konsekvent positive". I utopifasen er erkendelsesinteressen særligt orienteret mod dynamikker, der åbner op for social fantasi, som i udkast overskrider det givne. Reglen om at fatte sig i korthed spiller her en vigtig processuel rolle, idet denne modvirker, at vi går i stå i formule-

ringsvanskeligheder eller farer vild i lange forklaringer, som ikke understøtter flowet i brainstormformens spontanitet og frie association. Reglen om ikke at kommentere andres bidrag modvirker, at vi bremser hinanden gennem forhandlinger og argumentation. Metodereglerne skaber tilsammen et frirum, hvor der sættes parentes om virkeligheden, som vi kender den, med alle dens umiddelbare begrænsninger af, hvad der fra en realistisk synsvinkel synes rimeligt at kritisere eller rimeligt at ønske sig. Virkeligheden, negativt formuleret som *realitetsmagten*, holdes for en stund på afstand for at give legende plads til forestillinger om en mulig anden fremtid.

Det *beskyttende* element tager afsæt i, at værkstedet er en *forsøgsarena*, hvor deltagerne mere eller mindre klart definerede ønsker kaldes frem på stadiet, *før* de forhandles med virkelighedens mange begrænsninger. Hvis spæde utopiske orienteringer for hurtigt udsættes for analytisk refleksion og virkelighedsstyret modspil, kan de ikke modnes og står i fare for at blive opgivet, før de overhovedet er identificeret. Hvis det centrale emancipatoriske spørgsmål: *Hvordan vil vi egentlig gerne leve?* for hurtigt reduceres til et mere reaktivt – *Hvordan kan vi overleve i det her?* – reduceres forandringsmål tilsvarende let til defensive kompensationsstrategier. Med afsæt i den faseopdelte opfordringsstruktur er den erkendelsesmæssige ambition, at brainstormprocesserne leder deltagerne helt ud i polerne af kritik og utopi; og det med en radikalitet, som blotlægger grundlæggende erfaringer, følelser, drømme og ønsker til forandring. Den metodiske tilgang ignorerer ikke det forhold, at erfaringer kan være ambivalent konstitueret (Becker-Schmidt, 1982) og at der altid pågår indre meningsforhandlinger af, hvordan modsigelsesfuld erfaringsdannelse skal fortolkes og håndteres. Eksempelvis: *"Der var mere faglig kvalitet i min gamle afdeling, men jeg elsker alt det, jeg får ud af at samarbejde med mine nye kollegaer"*.

Ubearbejdet, strander indre vanskelige medieringer af modsigelser af denne art ofte i en falsk udligning eller retningsløs blindgyde. Man kan jo ikke – rationelt set – mene begge dele på en gang, og hvis man ikke kan vælge hvilken pol af den modsigelsesfulde erfaring, som skal vinde (og fortrænge den anden), må man opgive at mene (og føle) noget overhovedet. På den måde kan modsigelsesfulde erfaringer i hverdagens kompleksitet ophobe sig som uforløst mistrivsel og blokere vejen frem mod konstruktive handlemuligheder. I fremtidsværkstedets metodologi insisteres der på at tage deltagerne modsigelseserfaringer alvorligt som et erfaret vilkår og gennem klar eksponering i adskilte faser anspore fælles kultivering i et handleperspektiv. Metode-reglens oplæg til at vi for en stund tvinges til at lade forbehold og indre modsigelser i erfaringerne ligge, for i stedet at søge ind til kernen i hvad vi i hvert fald *ikke* bryder os om og faktisk *virkelig* kunne ønske os, bidrager til en radikal synliggørelse. Denne danner afgørende erkendelsesmæssig forudsætning for, at arbejdet med forandringstiltag har rod i deltagerne egne erfaringer og ønsker. Vil grundige kollektive bearbejdnings af ambivalente erfaringer altid føre til overvindelse af modsætninger? Naturligvis ikke. Men med blotlæggelse og bearbejdning kvalificeres forudsætningerne for demokratiske drøftelser, som kan erstatte blokeret erfaringsdannelse med alternative håndteringsstrategier og nye handleperspektiver.

Samspil mellem vidensformer og værkstedets indlejring i bredere forskningsdesign

Det tredje og sidste metodologiske karakteristika, vi dykker ind i, handler om, hvordan et tættere læringsorienteret samspil mellem forskellige vidensformer kan berige både praksis og forskningen. Målet er ikke udjævning af vidensformernes egenart, men et skærpet

blik for hvad de hver især er stærke i – eller blinde for. Forskere får, med afsæt i teori-baseret og almengjort videnskabelig viden, øje på bestemte elementer i en problemstilling, mens praktikerne, med rod i en konkret kontekst, måske ser og betydningstilskriver ganske andre. I det tænkte eksempel ved vi fra forskningen således en hel del om, hvad omstruktureringer kan betyde for arbejdsmiljøet, mens praktikerne kender til lokale forhold og mekanismer, som konstituerer problemerne i den unikke kontekst. Almene og partikulære vidensformer beriger ideelt hinanden, men kan qua deres forskellighed også udløse uenighed om, hvilken viden der er mest sand, eller har størst værdi, når problemstillinger skal afdækkes og løsninger findes. Metoder, der fremmer berørtes involvering i analysearbejdet, overvinder selvsagt ikke alle udfordringer, men sætter scenen for gensidige læreprocesser og danner metodisk eksempel for, hvordan demokratiske deltagelsesformer i forandringsorienteret vidensudvikling *kan* praktiseres.

Projektdesign forankret i forhandlet problemidentifikation og fælles læreprocesser har således ikke til formål at syntetisere perspektivforskelle, men fremmer alsidig inklusion af både almen og konkret viden. Dermed robustgøres det fælles ærinde. Under selve værkstedet er det suverænt praksiserfaringerne, der danner omdrejningspunkt for erkendelsesarbejdet, men både i processerne før og efter bringes forskningsviden aktivt i spil. Ofte vil fremtidsværkstedet i kritisk utopisk orienterede samarbejdsprojekter følges op af et *forskningsværksted*, hvor der arbejdes med pædagogiske greb, der legende vender ekspertroller på hovedet, gennem det vi kalder "den omvendte participations princip" (Nielsen & Nielsen, 2006a; Egmo-se, 2015). Det er her ikke praktikerne, som inviteres ind i forskningen (i videnskabens tjeneste), men forskningen som inviteres ind i praksis. Praktikerne er eksperterne, og deres

erfaringer og analyseudkast danner afsæt for øvelsen, mens teoribaseret ekspertviden inddrages responsivt og gradvist. Den legende ombrydning af traditionelt forskningsdesign giver en produktiv rolleforstyrrelse, der stimulerer integration af vidensformer i et gensidigt nysgerrigt åbent rum for erkendelses- og forandringsarbejde. Under tiden beskrives forskernes rolle i sådanne partcipatoriske tilgange gennem udtrykket "friendly outsider" (Greenwood & Levin, 2007), som understreger, at forskeren nok er én form for ekspert, men når vi skal udforske praksisnært oplevede problemstillinger i et lokalt forandringsperspektiv, er de berørte også eksperter, blot på andre måder.

Motivet bag den kritisk utopiske aktionsforskning integration af vidensformer i tværgående læreprocesser forbinder sig som sagt til ambitionen om at udvikle demokratiske praksisser internt i forskningen. Tilgangen omfatter imidlertid også hensyn i bredere samfundsmæssigt perspektiv, idet den aktuelt dominerende rangering af vidensformer ofte indebærer, at afkontekstualiseret, generisk viden privilegeres over lokal, praksisforankret viden. I bedste fald kæmper vidensformerne repræsentanter om retten til at definere, "hvad vi ved" og derfor må tage som afsæt for diskussions- og beslutningsprocesser. I værste fald opstår der parallelle virkelighedsopfattelser, som sameksisterer uden dialog. I populistiske udgaver kan en sådan polarisering udnyttes til at gøre forskelle på hverdagsviden og ekspertviden til hinandens modsætninger. Vi ser undertiden konsekvenserne af en sådan oppositionel polarisering spejlet i diskussioner i den offentlige debat. I nogle tilfælde delegitimeres ekspertviden med henvisning til, at den elitært affærdiger almindelige menneskers erfaringer. Andre gange ekskluderes synspunkter med rod i praktisk erfaring fra en politisk debat under henvisning til, at "forskningen siger noget andet". Sådanne definitionskampe har rod i

komplekse samfundsmæssige magtstrukturer, som forskningen ikke alene kan civilisere, men omvendt heller ikke unddrage sig sit medansvar i. Det er ikke mindst derfor, den kritisk utopiske aktionsforskning er optaget af at styrke dialogisk samspil mellem vidensformer på demokratiske præmisser og på flere niveauer.

Værkstedet som videnskabelig metode

Som beskrivelsen ovenfor har anskueliggjort, kan indhold og resultat af et værksted ikke forudskikkes. Udbyttet bliver nok til i kraft af det aftalte tema og metodens opfordringsstruktur, men det står og falder med den motivation og iverdigdom, som værkstedsarbejdet producerer og de ressourcer, deltagerne i projektsamarbejdet kan og vil lægge i det videre arbejde. Denne basale præmis for udvikling af ny forandringsorienteret viden matcher ikke uden videre med traditionelle formater for videnskabeligt struktureret arbejde, anskuet som et formmæssigt relativt lukket system kendetegnet ved stramt forskerstyret problemformulering, eventuelle hypoteser udvundet af eksisterende forskningsviden samt metoder og teoretiske tilgange, som validitetskriterier er designet til at korrespondere med. Det betyder imidlertid ikke, at partcipatoriske metoder er uegnede i forskningen og slet ikke i aktionsforskningen. Her baseres vidensbegrebets validitetskriterier først og fremmest på testning af den nye videns kvalitet i *mødet med praksis* og dennes oplevelse af, hvorvidt forskernes fortolkning af projektets resultater forekommer relevante og fortolker praksis på genkendelige og anvendelige måder. Validering på sådanne præmisser sker ved, at forskerne løbende præsenterer tolkninger for de involverede praktikere og drøftelser af findings foregår – med de aftalte erkendelses- og forandringsmål som kompas – i en iterativ læreproces i hele samarbejdets

løbetid. Den videnskabelige rationalitet, som ligger til grund for denne praksisfølsomme tilgang, består i forlængelse heraf i at sikre konsistens i forholdet mellem "det fælles tredje" på den ene side, og det praktiske og forskningsmæssige udbytte af projektsamarbejdet på den anden. Evaluering og konklusioner i praktiske og videnskabelige henseender er således uløseligt bundet sammen i den kritisk utopiske aktionsforskningens ontologiske og epistemologiske optik.

Metodologien lægger op til analysearbejder på flere måder og niveauer²: Dels analyseres indledningsvist det empiriske grundlag, som består af værkstedsprotokoller og eventuelle andre dokumenter, som empirisk dokumenterer den erfaringsdannelse, som projektet initierer. Dels baseres analyser på en skriftlig rekonstruktion og fortolkning af hændelsesforløbet, som forskerne tilvejebringer. Denne rekonstruktion har narrativt format og må basere sig på en fænomenologisk følsomhed overfor især de processuelle dimensioners betydning for, hvordan projektsamarbejdet udvikler og forandrer sig undervejs i forløbet, idet dette kaster lys over forholdet mellem erkendelses- og forandringsinteresser på den ene side og resultaterne på den anden. Endelig kan indsigter fra projektsamarbejdet analyseres ud fra teoretisk forankrede perspektiver, som med afsæt i forskerens erkendelsesinteresse skærper det analytiske blik. Analysestrategier vil således altid integrere processuelle og indholdsmæssige dimensioner, og praktisk forskningsdesign vil variere alt efter, hvilke erkendelses- og forandringsmål der tages afsæt i.

Konklusion

Vi har i ovenstående, på baggrund af en konkret gennemgang af fremtidsværkstedets faser og metodologiske grundlag, søgt at vise, hvordan værkstedsformen, i den kritisk utopiske tilgang, har stærke kvaliteter som både prak-

sisnær og videnskabeligt forankret metode til forandringsorienteret vidensudvikling. Særligt har vi søgt at vise, hvordan værkstedets ambitioner om at fremme demokratisk deltagelse, frirum til eksperimentel nytænkning og tættere samspil mellem vidensformer forener mål om lokal anvendelsesorientering med forskningstilgange, som er orienterede mod at inddrage det omgivende samfund i forskningsbaseret vidensudvikling. Argumentet for denne dobbelte orientering har baggrund i antagelsen om, at løsninger på de modsætningsfyldte udfordringer, vores samfund står midt i, må tage afsæt i tilgange, som insisterer på demokratisk fundering. Mange af udfordringerne relaterer sig til måden, vi indretter arbejdsmarkedet på, herunder de måder arbejdslivet udfolder og udvikler sig på. Derfor er også arbejdslivsforskningen forpligtet til at drøfte, hvordan vi bidrager til forandringsorienteret vidensudvikling på samfundsrelevante måder. Vores pointe er ikke, at én bestemt metodologisk tilgang kan stå som garant herfor. Kritiske studier af fremtidsværkstedets potentiale og eftersporing af hvorvidt tilgangen indfrier de ambitioner, der ligger i metoden, er altid

nødvendige og velkomne (Kristiansen & Bloch-Poulsen, 2014). Pointen er i stedet, at valg af metoder i praksisrettet, kvalitativ og partcipatorisk forskning – såvel som i forskningen mere alment – altid må guides af refleksivitet over implikationer af de bagvedliggende metodologiske forudsætninger. En sådan, på en gang videnskabsteoretisk og praksisrettet, overvejelse er processuel og kan ikke afgøres én gang for alle, men må, under indtryk af samfundsmæssige forandringsprocesser, kvalificere sig i mangfoldige dialoger i og på tværs af forskningen.

Måske blev resultatet af afdelingssammenlægningerne i det tænkte eksempel – trods et produktivt fremtidsværksted – aldrig rigtig godt. Men udbytte kan måles på flere parametre. Dette påpegede en deltager i et evaluerende interview efter deltagelse i et fremtidsværksted for år tilbage (Gleerup, 2010). Vi lader hendes stemme være artiklens afsluttende replik: *"Måske får vi ikke ret meget af alt det, vi har udviklet, gennemført her og nu. Men jeg ville ønske, at du som forsker kom tilbage om nogle år, for jeg tror, man så kan se, der er sket noget vigtigt med os. Jeg er i hvert fald ikke den samme som før"*.

REFERENCER

- Becker-Schmidt R. (1982) *Modsætningsfyldt realitet og ambivalens: kvinders arbejds erfaringer i fabrik og familie*. I: Udkast Dansk tidsskrift for kritisk samfundsvidenskab.
- Bladt, M. & Nielsen, K. A. (2013). Free space in the processes of action research. *Action Research*, 11(4), 369–385.
- Bradbury, H. (2015). How to situate and define action research. In H. Bradbury (ed.). *The SAGE Handbook of Action Research* (p.2–9). SAGE.
- Egmose, J. (2015). *Action Research for Sustainability. Social Imagination between Citizens and Scientists*. Ashgate.
- Egmose, J., Gleerup, J. & Nielsen, B. S. (2020). Critical Utopian Action Research. Methodological inspiration for democratization? I *International Review of Qualitative Research*, 13(2), 233–246.
- Freire, P. (1982). *De undertryktes pædagogik* Christian Ejlers forlag.
- Gleerup, J (2010). *Kritik og Forandring*. Forskerskolen for Livslang læring. Roskilde Universitet
- Gleerup, J. (2015). Anerkendelsesbehov og krænkelseserfaringer i sygeplejerskers arbejdsliv. I: *Bladet fra munden – mod og vilje til et godt arbejdsliv*. Gleerup, J. (red.) Dansk Sygeplejeråd.
- Gleerup J. & Nielsen B.S. (2021). Demokratiserende arbejdslivsforskning – kritisk analyse

- og utopisk horisont. I: *Utopier i arbejdslivet*. Husted, M. & Tofteng, D. (red.) Forlaget KLIM.
- Greenwood, D. & Levin, M. (2007). *The friendly outsider*. I: Greenwood, D. & Levin, M. (eds.): Introduction to action research – social research for social change. SAGE
- Hansen, (2016) Hansen, H. P. Nielsen, B. S. Nadarajah (Ed.), *Commons, Sustainability, Democratization: Action Research and the Basic Renewal of Society*. Routledge.
- Horkheimer, M. (1937). *Traditional and Critical Theory*. I: O'Connell, M. J. (ed.) (2002) *Critical Theory*. Selected Essays. The Continuum Publishing Company.
- Jungk, R. & Müllert, N. (1984). *Håndbog i Fremtidsværksteder*. Politisk Revy.
- Kristiansen, M. & Bloch-poulsen, J. (2014). *Participation and Power in Participatory Research and Action Research*. Aalborg Universitetsforlag.
- Lewin, K. (1948). *Resolving social conflicts; selected papers on group dynamics*. Harper
- Mills, C.W. (2002) *Den sociologiske fantasi*. Hans Reitzels forlag.
- Negt (1994) Hvad skal en arbejder vide for at finde sig til rette i verden i dag? I Nielsen, Larsen, Olsen Weber (red.) *Arbejde og subjektivitet – en antologi om arbejde, køn og erfaring*. Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen, Roskilde Universitet.
- Nielsen K.A. (2004) Aktionsforskningens videnskabssteori I: Fuglsang, L., Olsen L. Bitsch P (red) Videnskabshistorie på tværs af fagkulturer og paradigmer i samfundsvidenskaberne. Roskilde Universitetsforlag.
- Nielsen, B. S. & Nielsen, K. A. (2016). *Critical Utopian Action Research. The Potentials of Action Research in Democratization of Society*. I: B. S. Gunnarson, Ewa; Hansen, Hans Peter; Nielsen (red.): Action Research for Democracy. New Ideas and Perspectives from Scandinavia. Routledge.
- Nielsen, K. A. & Nielsen, B. S. (2006a). *En menneskelig natur. Aktionsforskning for bæredygtighed og politisk kultur*. Frydenlund.
- Nielsen, K. A. & Nielsen, B. S. (2006b). *Methodologies in Action Research. Action Research and Critical Theory*. I: L. Svensson & K. A. Nielsen (eds.). Action Research and Interactive Research. Beyond Theory and Practice. Shaker Publishing.
- Nielsen, K. A. & Nielsen, B. S. (2016). *Critical Utopian Action Research The Potentials of Action Research in Democratization of Society*. I: S. Hansen, H. P.; Nielsen, B. S. & Nadarajah, S. (eds.). *Commons, Sustainability, Democratization: Action Research and the Basic Renewal of Society*.
- Tofteng, D. & Husted, M. (2006). The common third. I: K. A. Nielsen & L. Svensson (red.), *Action Research and Interactive Research. Beyond practice and theory*. Shaker publishing.

Janne Gleerup, lektor, ph.d.,

Center for arbejdslivsforskning & Center for aktionsforskning og demokratisk samfundsudvikling, Institut for Mennesker og teknologi, Roskilde Universitet, gleerup@ruc.dk

Jonas Egmose, lektor, ph.d.,

Orgess: Organisering, Etik og Social Bæredygtighed & Center for aktionsforskning og demokratisk samfundsudvikling, Institut for Mennesker og Teknologi, Roskilde Universitet, jem@ruc.dk

NOTER

1. En tænkt case danner pædagogisk eksempel for praktisk illustration. Det ville – ikke mindst i en artikel som orienterer sig stærkt mod inddragelse af praksis i forskningen – være oplagt at tage afsæt i en virkelig case og dermed benytte anledningen til at give stemme til deltagere, som har gennemført et værksted. Når vi alligevel har valgt at benytte os af et virkelighedsinspireret, men tænkt eksempel, er det for at kunne trække på talrige erfaringer med værkstedsarbejder, for således at skærpe artiklens hovedvægt på blotlæggelse af forholdet mellem værkstedets metodologiske grundlag på den ene side og dets praktiske indretning på den anden. Det er vanskeligt at rekonstruere empiriske indsigter fra et enkelt gennemført værksted i denne smalle optik, uden at gå på kompromis med de pædagogiske gevinster som tænkte udsagns eksempler langt bedre kan levere.
2. Hvordan praksissamarbejder kan tilrettelægges på måder, som forbinder videnskabsteoretisk afsæt, teori- og metodevalg med relevante analysestrategier og dertilhørende validitetskriterier, kan man læse mere udfoldet om i forfatternes Ph.d.-afhandlinger, som med meget forskellige empiriske genstandsfelter beskriver erfaringer med afprøvede partcipatoriske forskningsdesigns (Egmose, 2015; Gleerup, 2010).